

Imre László

Megújulás és folyamatosság a XIX. századi kutatásokban

„Ahelyett tehát, hogy formák fölött az idő nagy pazarlásával s elérhető jólétünk tetemes csorbítása közt tépelődnénk, ne becsüljük túl előszeretettel bálványozott elméleteinket, és valljuk őszintén meg, hogy mindenik rendszernek külön tárgyai vannak.”

Kemény Zsigmond

1.

Megújulás és folyamatosság kettőssége, mely változó arányban és dinamikával a megelőző irodalomtörténeti periódusoknak is jellemzője volt, az elmúlt években minden kétséget kizáróan sosem (de legalábbis ritkán) látott feszültséggel és ellentmondásossággal nyilatkozik meg. Az ennek okaival és következményeivel kapcsolatos állásfoglalás éppen ezért nem mindennapi fejtörésre készíthet bennünket.

1a.

Első megközelítésben megállapítható, hogy valamely új módszerek, új szemlélet kialakulása, és ezt követő szembefordulása a megelőző évtizedekben elfogadott módszerekkel, szemlélettel a legkevésbé sem mondható újdonságnak. A magyar irodalom történetében számtalan példa akad erre. A megszakítottság és a kontinuitás hasonló vegyülékességet mutat legalábbis a romantika óta.

Megjegyzendő: roppant érdekes monográfiát lehetne írni a Toldy Ferencék óta lejátszódott nyolc-tíz szemléletváltás történetéről oly módon, hogy a közös jegyek és eltérések megmutatnák a magyar irodalom általánosabb fejlődéstörvényeit. (Máris polémia folyik például arról, hogy a posztmodern paradigmaváltás a radikálisabb vagy a Kassákéké.)

1b.

Második megközelítésben szembetűnő, hogy az olyasfajta, az irodalomtörténet-írásra is jelentékeny befolyást gyakoroló politikai fordulat, mint amely nálunk lezajlott 1988 és 1990 között, ritkább ugyan, de hasonlóképpen egyáltalán nem szokatlan jelenség. E mostani sajátossága abban van, hogy egy ideológiai pozíció,

a marxista irodalomszemlélet nem egy csapásra, hanem folyamatosan vesztette el hegemoniáját, s bár deklarátíve 1988–89-ig megmaradt a kívánalom szintjén, már a 60-as és a 70-es évek fordulóján, a strukturalizmus divatja idején megjelenhettek nem marxista szemléletet tükröző munkák, s ebben a tekintetben egyre fokozódó engedékenységek lehettünk a tanúi.

Hosszú átmenet után, folyamatosan halt el a marxista–leninista kiindulású kutatás szorgalmazása, de ez (ellentétben más politikai fordulatokkal) nem ment át a marxista módszer tiltásába. S nem is mehetett át, hiszen a politikai fordulat olyan természetű volt, hogy ezt nem írta elő. Másrészt szerte a nagyvilágban csaknem mindenhol alkalmazott módszerről van szó. S az is igaz, hogy a nálunk az elmúlt két-három évtizedben gyakorolt formája jó részében mentes is volt durva vulgarizálásoktól, s alig jelentett többet és mást, mint olyasfajta szociológiai megközelítést, amit magára adó irodalomtörténeisz ezután is csak elfogadható, sőt szükséges vizsgálati eljárásnak tarthat.

Nem jelenti ez azt, mintha nem kellene újraírni mértékadó munkákat, témákat, tankönyveket stb. Ez az „átírás” azonban nem jelenti mechanikusan a „marxista” korszak irodalomfelfogásával való polémiát. Hiszen például az ún. irodalmi Deák-párt vagy szűkebben Gyulai Pál megítélésében (nézetem szerint) az elmúlt két-három évtizeddel okkal és helyesen korrigálta a népi írók ez irányban egyoldalú álláspontját. Németh László és Féja Géza nyilván Ady, Móricz hatása alatt (no meg egy sereg alkati és történeti körülmény folytán) kevésbé tudta méltányolni Gyulait, s bizonyos vonatkozásban Aranyt is, s ehhez képest időtállóbbnak látszik az elmúlt évtizedek beállítása.

Vagy egy másik példa: ha Horváth János Petőfi képét bizonyos fokig rehabilitálva próbálunk előbbre jutni, akkor sem egyszerűen a jelenlegi Petőfi koncepció megújításán van a hangsúly, s nem is csupán a Pándi-féle Petőfi képpel való szakításon, hanem a folyamatosságon is. Hiszen a jakobinus Petőfi mérlegelését pozitív és negatív előjellel Salamon Ferenc óta jellemzi éles polarizáció, tehát csaknem száz évvel a marxizmus kötelezővé tétele előtt már radikálisan kerültek szembe a fanatikus forradalmárt igenlők, s azok, akik a politikai Petőfit ha nem is pózólással, szerepjátszással vádolták, de tévedést, vagy legalábbis éretlenséget, korlátozottságot láttak királyellenes, Széchenyi- és arisztokrataellenes kirohanásaiban.

Minthogy viszont jelenleg úgy látszik, hogy nincs olyan politikai erő, amely például a Petőfi-kérdésben ilyen vagy olyan irányú megítélésre kötelezne, szokatlan helyzetbe kerülhet irodalomtörténet-írásunk. A nyilvánvalóan egyoldalú túlzásoktól megtisztítva is nyitva marad a kérdés, hogy egy általános közfelfogás szerinti (hiszen Petőfi kétségtelenül kultikus nemzeti közfigyelem tárgya, ezt legutóbb a barguzini tragikomédia bizonyította) érett és árnyalt Petőfi kép megteremtését mennyire ítéljük sürgetőnek. Hiszen amilyen jogos a dilemma: vajon indokolja-e a Petőfi-reviziót napjainkban az általa sugallt politikai értékek általános devalválódása, ugyanannyi okkal az is megkérdésezhető, hogy bizonyos politikai eszmék kötelező felértékelésének megszűnése után mi szól amellet, hogy ezek úgy és abban a formában továbbra is irodalomtörténeti sugalmazások forrásai legyenek. A folyamatosság viszont abban a formában őrzendő meg, hogy például

Pándi „Kísértetjárás” Magyarországon-ját nem szűnünk meg becsülni és használni a feltárt anyag gazdagsága miatt az eszmetörténeti horizont számbavételénél.

Ic.

Harmadik megközelítésben az elmúlt időszak, illetve a megújulás és a folyamatosság mibenléte szempontjából meghatározó fejlemény az irodalomtudomány módszereinek megváltozása, illetve kicserélődése bizonyos személyek, illetve műhelyek esetében. Ez nem köthető szorosan a rendszerváltozáshoz, hiszen a hermeneutika és a recepcióesztétika ma holnap húsz, a dekonstrukció ma holnap tíz esztendeje hódít háborítatlanul. Az új irányzatok egy része (kultuszstudatás, hatástörténet) lényegét tekintve kapcsolódik hagyományos tudományterületekhez, a szakítás irányába leginkább a dekonstrukció mutat. Szerencsére akár Szili József, akár Szilasi László tanulmányait vesszük kezünkbe (hogy két távoli nemzedék képviselőit említsen), a szaktudomány tradicionális játékszabályait komolyan vevő, hiperkorrekt filológiával készült műveket ismerhetünk meg.

Szilasi László *A nagyidai cigányok* elemzése szolgálhat példa gyanánt arra,¹ hogy támadhatnak ugyan kételyeink a tanulmányban mondottak általános érvényével, súlyával kapcsolatban, de vitathatatlan a szerzőnek nemcsak szellemisége, hanem felkészültsége is, s végül (meglehet szokatlan fogalmazással és némileg bizarr logikával, de) *A nagyidai cigányok*-at többnek és másnak látjuk ennek olvastán. Vagyis az interpretáció nem lebontotta, hanem gazdagította az eddigi értelmezést.

2.

A néhány évvel ezelőtt előállott új helyzet speciális vonása (s ezzel is számot kell vetni a XIX. század kutatóinak) irodalomelmélet és irodalomtörténet szembeállítása ez utóbbi rovására. A tétel önmagában hordozza cáfolatát bármely korszakra vonatkozóan, hiszen könnyen belátható, hogy intertextuális módszerű vizsgálódás, a szöveg-háttér felderítése csak hallatlanul aprólékos komparatistikai, a szöveg-hagyományozódást végigkísérő, filológiai stb. munkálaton alapulhat.

A szellem-történet korában Kőlcsey fontosabb műveinek, s egy-két alapvető életrajznak az ismeretében tetszetős konstrukciók születhettek, Borbély Szilárd viszont csak úgy tudja „kinyitni” a *Vanitatum vanitas*-t különböző szövegvilágok irányában, hogy nemcsak a teljes szakirodalom tüzetes áttanulmányozására kényszerül, hanem a lehetséges háttérszövegek tereumát Herdertől Kisfaludy Sándoron át a ponyvairodalomig bővíti ki.²

A recepcióesztétikai vizsgálódásoknak is csak a korábbinál kiterjedtebb irodalomtörténeti feldolgozás szolgálhat alapjául, hiszen a különböző korok interpretációinak a számbavétele az adott korszakok lehető teljes szövegkörnyezetének

1. SZILASI LÁSZLÓ, „környékezi már minémű kétség” (Arany János: *A nagyidai cigányok*). Itk, 1996. 4.

2. BORBÉLY SZILÁRD, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*. Fehérgyarmat 1955.

birtoklását tételezi fel. Ennek alapján napjainkban (talán kihívó a fogalmazás, de megkockáztatom, hogy) indokoltabb volna az irodalomtörténet felértékelődéséről mintsem bukásáról beszélni.

Szerencsére a XIX. század jelenleg folyó kutatásait nem is fenyegeti az egyoldalúság, a doktrinerség veszélye. Az értelmezéstől való tartózkodás egyáltalán nem általános (lásd a római konferenciának a *Himnusz*-szal foglalkozó előadásait), egyébként e tartózkodásnak is vannak igazán üdvös kísérő jelenségei, például ilyen a textológia presztízsnövekedése az ifjabb nemzedékek körében.

A későbbiek felől való újraértelmezésnek is számos olyan eredménye látszik, amely nem a stúdiumok megszakítotttsága, hanem folyamatossága mellett szól. Ha a posztmodern önreflexivitását, az „önmagáról beszélő szöveg” képletét előlegezőnek látszik Kemény Zsigmond műve, *A szív örvényei*,³ ha Esterházy felől érezzük megnövekedni Mikszáth epikatörténeti jelentőségét, akkor természetesen nemcsak arról van szó, hogy a ma ismeretében olvassuk és értelmezzük újra a száz vagy százötven évvel ezelőtt írtakat, hanem arról is, hogy ezen felismerések valóságos irodalomtörténeti összefüggéseket igazolnak. Amikor a verses regényben, vagy Kuthy Lajos és Nagy Ignác 1840-es évekbeli posztromantikus regényeiben a posztmodernre emlékeztető alakítási tendenciák (nyelvjáték, a valóságillúzió felmondása stb.) mutatkoznak, akkor nem elsősorban azért ismerünk rá ezekre a jegyekre, mert a posztmodern hatása alatt szemlélődünk, hanem arról van szó, hogy a verses regény, Byron vagy a posztromantika éppúgy sok mindent vesz át (mondjuk) Sterne *Tristram Shandy*-jéből, mint a posztmodern. Ennyiben tehát az időben nemcsak visszafelé vezet az út, a posztmodernről Sterne-ig, hanem előre felé is, azaz Sterne-től és Jean-Paultól a posztmodernig.

A konzervatív gonoszokdás mondhatja az emberrel némely tradícióit feledő új irányról azt, hogy ami új benne, az nem igaz, és ami igaz benne, az nem új, de mégiscsak azzal áltathatja magát az adott tanulmány szerzője, hogy Gyulai Pál *A vén színész* című hosszabb elbeszélésének elemzése gazdagodott azáltal, hogy benne immár olyan romantikus „őrült-monológ”-ot láthatunk, melyben Shakespeare bomlott lelkű hőseinek, pl. Learnek a tirádáira is rá lehet ismerni, annál is inkább, mert az öreg színész akaratlanul is egykori szerepeit idézve produkál sajátos, kétszintű textúrát.⁴ Egy regény valamikori és mostani recipiálásának összevetése pedig az utóélet eltéréseinek számbavételével teremthet újfajta olvasatot.⁵

Lehet (és mindig is szokás volt) valamely új módszerre esküdni, s abban új korszak kezdeményezőjét látni. Valójában az egymást követő irányzatok elég jól meghatározható körben mozognak. Ha Horváth János irodalmi alapviszony fogalmából indulunk ki, máris világossá válik, hogy az elmúlt százötven évben hol az íróra, hol a műre, hol az olvasóra koncentráló megközelítésmódok váltogatták

3. V. KOVÁCS ZOLTÁN, „*De a vágyam teljesülése egyedül a történettől függ*” (*A szív örvényei*). It 1995. 4.

4. IMRE LÁSZLÓ, *Műfaji differenciálódás és nemzeti identifikáció (A magyar regény a múlt század derekán)*. Itk 1995. 3–4.

5. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, *Az újraolvasás kényszere (A rajongók)*. It 1996.

egymást. A pozitívizmus és a szellemtörténet a mű keletkezését, illetve az író meg határozó körülményeket, valamint az író vette alapul. A fenomenológia, a formalizmus, a strukturalizmus a mű világára fordította figyelmét. A hermeneutika, a recepcióesztétika, a konstrukció, az empirikus irodalomtudomány hívei a befogadót, az értelmezést állítják a középpontba.

Az, hogy a hangsúly az alapviszonyt alkotó három elemnek mindig másik tagjára esik, teljességgel természetes, hisz még a természettudományok esetében is észlelhető az ellentétekben fejlődés dialektikája, tehát hogy valamely új irányzat szívesen definiálja önmagát a megelőző ellenében, s eközben egyoldalúságba esik. A felfedezés lendülete logikusan vezethet el az újonnan kialakított szemlélet abszolutizálásához. S ennyiben azt is mondhatnánk, hogy a „postmodern turn” (hogy Ihab Hassan kifejezésével éljünk) nem sokban különbözik megelőző fordulatoktól.

Ámde bizonyos jelek arra mutatnak, hogy mégsem csak ennyiről van szó. Megalapozott vélekedések szerint a XX. század második felének tudományosságára általánosságban is jellemző az instabilitás, ami már a század első felének fizikájában megmutatkozott, amikor is Einstein, Bohr, Heisenberg és mások a megfigyelő konstitutív szerepének hangsúlyozásával cáfolták meg a tudományos objektivitás hiedelmét. Ennek nyomán (mondják) megcsappant a bizalom a társadalom és a történelem objektív törvényszerűségei iránt is, amivel párhuzamos a kritikai ítéletalkotás elvi lehetetlenségének, illetve bizonytalanságának a belátása. Lehet (ezt már mi mondjuk), hogy a történelem ezúttal is megismétli egy kicsit önmagát: már a múlt század végén beszéltek fizikai idealizmusról, Mach tagadta a megismerés lehetőségét, s a századforduló (valószínűleg helytelenül így elnevezett) impresszionista kritikája is lemondott az ítéletalkotás objektivitásáról.

Ugyanakkor az is ismeretes, hogy bármily fordulatot is hozott Heisenberg bizonytalanság-tana, ez a legkevésbé sem akadályozta a műszaki–technikai előrelépést, a korábbinál biztonságosabb, jobb repülőgépek, hidak stb. építését. Azért, mert az elemi részecskék szintjén semmit nem tudhatunk teljes bizonyossággal, még nem deklarálták a fizika „bukás”-át, nem nyert polgárjogot az a felfogás, hogy anakronisztikus törekvés a tegnapiánál jobb vonatokat vagy orvosi műszereket konstruálni.

Lehet, hogy az analógia sántít, de mégis megkockáztatom az állítást: az összes nyelvkritikai és elbizonytalanító irányzat és alirányzat minden lehető elméleti következtetését méltányolva, vagy legalábbis figyelembe véve is csak annyit mondhatunk (gyakorlati megfontolásból), hogy lett légyen bármily megalapozatlan a műmagyarázat relatív objektivitásáról vallott korábbi felfogás, ennek cáfolata nem vezethet oda, hogy a művek értelmezése, értékelése megbénuljon. A különböző elbizonytalanító tendenciáknak nem szabadna a kultúrahagyományozás és -gondozás gátjává válni. Az irodalom komolyan vevésének, rangjának kétségbevonásával, mint értékvesztéshez vezető tendenciával, semmiképpen nem lehet egyetértenünk.

3.

Ha továbbra is a Horváth János-féle irodalmi alapviszony érvényességéből indulunk ki, akkor komolyan kell vennünk e hármasság egyensúlyát, elemeinek egymást feltételező voltát. A recepció-esztétika mai túlsúlyát (nézetem szerint) csak az indokolhatja, hogy mióta egyáltalán irodalomtudományról beszélhetünk, a befogadás, a megértés vizsgálata csakugyan háttérbe szorult. Ez a tény sem fedheti el azonban előlünk azt, hogy a hatás felőli vizsgálódás csak a szerző, illetve a mű értékelésével–értelmezésével kiegészülve lehet igazán eredményes. S azt sem, hogy a XIX. századi kutatások esetében olyan sok alapmunkát elvégzetlen, amelyek hiányában a hatástörténet igényesebb nyomon követése roppant nehézségekbe ütközik.

Éppen ezért szerencsés, ha egymást kiegészítő vizsgálódások követik egymást. Jó példája ennek az Arany-kutatás. Az 1960-as évektől a Bach-korszak lírikusa kapott jogos figyelmet. Később elég sokat írtak az epikusról. Legutóbb a kritikus Arany méltó feldolgozása készült el, s talán hamarosan sor kerül a nagyepikára is. Mindig új és új terület kerül tehát előtérbe, de megvan a folyamatosság is értékorientációban, személyekben (Barta János, Németh G. Béla) egyaránt.

Mínt hogy e korszak tanulmányozásának (stílusosan Ambrus Zoltánnal szólva) „vezető elméi” a módszerek pluralitásának a hívei, így semmi akadály nem látszik lenni annak, hogy a munka több „sáv”-on folyjék, s ennek révén mind a megújulás, mind a folyamatosság értékkepzési alkalmi megteremtődjenek. A siker titka (nem az egyes kutatókra, hanem a szaktudomány egészére vetítve) a hagyománynak és az újjításnak a kívánatos aránya, a folyamatosságnak és megszakítottságnak az a viszonya, ami a kevésbé kezdeményező alkatú, tradicionális úton indulóra elevenítőleg, az újjítóra pedig fegyelmezőleg hat.